

Türkad

HAKAS TÜRKÇESİNDE BİLDİRME İFADESİ

Doç. Dr. Mehmet KARA *

Özet: Bu çalışmada, Güney Sibirya'da yaşayan ve lehçe tasnifinde Kuzey-doğu grubunda yer alan Hakas Türkçesindeki bildirme ifadesinin hangi ekler ve yapılarla kullanıldığının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultuda Hakas Türkçesindeki bazı eserler taranarak bildirme ifadesini sağlayan yapılar ve kullanımlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda Hakas Türkçesinde geçmiş zamanın bildirme şeklinin, isimden sonra gelen “pol-” yardımcı fiili ile yapıldığı görülmüştür. Geçmiş zamanın –dı ile yapılan bildirme çekiminde, pol- fiiline iyelik menşeli şahıs ekleri eklenirken; –ğan’lı şeklin çekiminde ise zamir menşeli şahıs eklerinin kullanıldığı, –ğan’lı çekimin –dı’lı çekime göre daha yaygın kullanıldığı, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Hakasçada da şimdiki-geniş zamanın bildirme şeklinde müstakil bir ekin kullanılmadığı, bildirme ifadesinin olumsuz şeklinin “nimes” kelimesi ile yapıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakas, Hakasça, Hakas Türkçesi, Bildirme

INDICATIVE MOOD ARE USED IN KHAKAS TURKISH

Abstract: In this study, it is aimed to reserch which appendixes and structures of indicative mood are used in Khakas Turkish which lives in South Sibiria and is classified in the group of North-East dialect. In accordance with this purpose, the structures and usages which form indicative mood have been tried to be found out by scanning some works on Khakas Turkish. In the end of the study, it has been observed that the form of stating past tense is used with the auxiliary verb -pol which comes after the noun. While conjugating -dı suffix of the past tense in the indicative mood, possessive origined personal appendixes are being added; but while conjugating the –ğan form, pronoun origined personal suffixes are being used; –ğan conjugation is used more commonly than –dı; there is no seperate appendix which is used in the indicative mood of present continuous – present tense in Khakas Turkish as in Turkey Turkish; negative form of the indicative mood is made with “nimes” word.

Key Words: Khakas, Khakas Language, Khakas Turkish, Indicative

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğt. F. Türkçe Eğt. Anabilim Dalı. ANKARA, mehkara @ gazi. edu. tr

GİRİŞ

Genel Türkçede isimlerde bildirme şekli, isimden sonra kelen “i-” ve “dur-” yardımcı fiili ve şahıs ekleri yardımıyla yapılır. “i-” yardımcı fiili, Eski Türkçedeki “er-” (er-ür>ir->i-) yardımcı fiilinden, “dur-” yardımcı fiili ise “tur-ur” (tur-ur>tur-) şeklinden gelir.

“i-” ek fiili, hâlâ bazı lehçelerde (Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçesinde) “e-” şeklinde kullanılmaktadır.

Günümüzde şimdiki-geniş zaman ifadesiyle kullanılan ve bildirme ekleri olarak kullanılan bu ekin, eski şekli ve gelişim aşamaları şöyledir:

Men erür men> <i>benim</i>	men kağan er-ür men> <i>kağan-ım</i>
Sen erür sen> <i>sensin</i>	sen kağan er-ür sen> <i>kağan-sın</i>
Ol erür ol//ol turur ol> <i>odur</i>	ol kağan er-ür ol> <i>kağan</i>
Biz erür biz> <i>biziz</i>	biz kağan er-ür biz> <i>kağan-ız</i>
Siz erür siz> <i>sizsiz (sizsiniz)</i>	siz kağan er-ür siz> <i>kağan-sız</i>
Olar erür olar//olar turur olar> <i>onlardır</i>	olar kağan er-ür olar> <i>kağan</i>

Ek taşıdığı şekil ve zaman eki (geniş zaman –ür) olarak eriyerek kullanıştan düşmüş ve böylece şimdiki zaman çekiminde iki şahıs zamiri bir araya gelmiş (ben...ben, sen...sen gibi) ikinci taraftaki şahıs zamirleri bazı değişikliklere uğramış ve bildirme eklerine dönüşmüştür. Bu arada üçüncü şahıs zamiri “o” ekleşmeden düşmüş ve üçüncü şahıslarda “er-“ fiilinin yanında “tur-“ fiilinin geniş zamanlı şeklinden “tur-ur” hece düşmesi yoluyla kısalan ve ekleşen -dır, -dir, -dur, -dür şekli kullanılır olmuştur. turur (ol)>turur>-tur>-dur // turur (olar)>turur(lar)>-turlar>-durlar

Hakas Türkçesinde bildirme ekleri *Skazuyemay Formanın Xozımnarı*¹, *Suşçestvitelnaylarınñ Skazuyemay Formazı*², *İmennoye Skazuyemoye*³, *Affıksı Skazuyrmosti*⁴ başlıkları altında incelenmiştir.

D. F. Pataçakova ve N. P. Direnkova'nın gramer kitaplarında yalnızca şimdiki zamanın bildirme ifadesi ele alınmış, diğer geçmiş zaman ve şart bildirme kiplerinden bahsedilmemiştir.

Hakas Türkçesinde ek-fiilin, üç zaman ifadesi, bir tasarlama kipi vardır. Bunlar; şimdiki-geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipidir.

1. ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMANIN BİLDİRME ŞEKLİ

Ek-fiilin şimdiki zaman ifadesi Türkiye Türkçesinde aslında sadece şimdiki zamanı değil, geniş zamanı da içine almaktadır. Onun için başlığı şimdiki-geniş zaman olarak gösterdik.

Hakas Türkçesinde şimdiki-geniş zamanın bildirme şekli, şahıs eklerin doğrudan doğruya isme eklenmesiyle yapılır. Bu şahıs ekleri isme bitişik yazılır. Bu ekleri tablo hâlinde şöyle gösterebiliriz:

Teklik:

1. tkl. şh.	<i>min</i>	-bın/-bın (ünlü ve tonlulardan sonra)
-mın/mın (m, n, ñ ünsüzlerinden sonra)
-pın/-pın (tonsuzlardan sonra)
2. tkl. şh.	<i>sin</i>	-sıñ/sıñ (tonsuzlardan sonra)
-zıñ/zıñ (ünlü ve tonlulardan sonra)

¹ D. F. Pataçakova, a.g.e., Ağban 1988, s. 39-40

² D. F. Pataçakova, a.g.e., Abakan 1962, s. 135-136

³ N. A. Baskakov, a.g.e., s. 300-304

⁴ N. P. Direnkova, a.g.e., Abakan 1948, s. 59-60

3. tkl. şh.	<i>ol</i>	--	(eksiz)
<i>Çokluk:</i>			
1. çkl. şh.	<i>pīs</i>	-bīs/-bīs (ünlü ve tonlulardan sonra)	-mīs/mīs (m, n, ñ ünsüzlerinden sonra)
		-pīs/-pīs (tonsuzlardan sonra)	
2. çkl. şh.	<i>sīrer</i>	-sar/-ser (tonsuzlardan sonra)	-zar/-zer (ünlü ve tonlulardan sonra)
3. çkl. şh.	<i>olar</i>	-lar/-ler (ünlü ve tonlulardan sonra)	-nar/-ner (m, n, ñ ünsüzlerinden sonra)
		-tar/-ter (tonsuzlardan sonra)	

Ekleri örnekler üzerinde gösterelim:

1.1. Olumlu şekli:

İsim + şahıs eki

Min	<i>çaxsı-bin</i>	<i>xarındas-pın</i>	<i>pig-bīn</i>
	“iyiyim”	“kardeşim”	“beyim”
Sin	<i>çaxsı-zıñ</i>	<i>xarındas-siñ</i>	<i>pig-zīñ</i>
Ol	<i>çaxsı</i>	<i>xarındas</i>	<i>pig</i>
Pīs	<i>çaxsı-bīs</i>	<i>xarındas-pīs</i>	<i>pig-bīs</i>
Sīrer	<i>çaxsı-zar</i>	<i>xarındas-sar</i>	<i>pig-zer</i>
Olar	<i>çaxsı-lar</i>	<i>xarındas-tar</i>	<i>pig-ler</i>

Mool xanniñ ilçileribīs. (ÇT 78/36)

Moğol hanın elçileriyiz.

Minneñ surbin, çirime kilip, çurt salıbxan. Çir mini tidir, min pigbin. (ÇT 54/17)

Bana sormadan, yurduma gelip, yerleştin. Yer benim diyor, ben beyim.

Sin payzıñ, sin pigziñ. (XÇN 43/27)

Sen zenginsin, sen beysin.

Min pu gorodta tilencik apsaxpın. (XÇN 57/5)

Ben bu şehirde dilenci (bir) ihtiyarım.

Min Ax xanniñ kızıbın. (XÇN 59/34)

Ben Ak hanın adamıyım.

Xustarın arazında sin prayzınañ xomayzıñ. (XÇN 38/24)

Kuşların içinde sen hepsinden (daha) kötüsün.

Pis Xakas çonmis. (PT 23/4)

Biz Hakas halkıyız.

Xaydağ sīrer siligzer. (RXR 51)

Siz ne kadar güzelsiniz.

III. teklik şahıs bildirmeler genellikle eksizdir, ancak az da olsa soru zamirlerinde muhtemelen anlamı kuvvetlendirmek için –dır’lı şekillerin de kullanıldığı görülür:

Xarlığas iñ tabırax uçuxçatxan xus. (XT5 13/13)

Xarlığas en hızlı uçan kuş(tur)

İpçim pray nime itken. Ol pırolığ. (XÖ 152/19)

Her şeyi karım yaptı. O suçlu(dur)

Sınıniñ uzunu pır metr çarım. (XÇKÇ 14/36)

Boyunun uzunluğu yarım metre(dir)

İne Pulanniñ 1-2 pizo poladır. Annañar pu añnar sanı köp nimes. (XÇAX 5/19)

Dişi Pulanın 1-2 yavrusu olur. Bundan dolayı bu hayvanın sayısı çok değil(dir)

Xanıñar xaydağdır? Sixsin peer! (ÇT 81/33)

Hanımız nerededir? Çıksın buraya.

Sınında çi xaydağdır pu añ? (XÇAX 11/21)

Gerçekte bu av hayvanı nasıldır?

Köñniñer xaydağdır? (RXR 44)

Neşeniz (keyfiniz) nasıldır?

Xaziiñar xaydağdır? (RXR 44)

Sağlığımız nasıldır?

Nime kirektir? (RXR 48)

Ne gereklidir?

Üçüncü şahıs bildirme ekleri, gerek fiillerin çekiminde gerekse de isimlerin çekiminde, cümleye kuvvetlendirme anlamı katar:

Xaydağ çaxsıdır! (RXR 49)

Ne kadar iyidir.

Xaydağ ol iptiğdir! (RXR 52)

O ne kadar rahattır

Ex, xaydağ siliğ taygadır! (XT5 18/12)

Ey, ne kadar güzel ormandır.

Bildirme ekleri isimlerden başka sıfatlara, zamirlere, sıfat-fillere ve sayılara da gelir.⁵

Pis çox-çoospis

Biz yoksuluz

sin kemziñ?

Sen kimsin?

min çörceñmin /min çörceñ kizibin

Gidenim.

sirer iköleñzer

Siz ikişersiniz/ikiniz berabersiniz

min ikincizibin

Ben ikinciyim.

Sin çüreksinçetken osxassıñ (RXR 45)

Sen telaşlanmış gibisin.

1.2. Olumsuz şekli:

İsim + nimes + şahıs eki

Bu zamanın olumsuz şekli “nimes” ile yapılır. İsimden sonra nimes kelimesi gelir ve şahıs ekleri bu kelimeye eklenir.

Min	<i>ügreççi nimespın</i>	<i>ügrenci nimespın</i>
	“öğretmen değilim”	“öğrenci değilim”
Sin	<i>ügreççi nimessiñ</i>	<i>ügrenci nimessiñ</i>
Ol	<i>ügreççi nimes</i>	<i>ügrenci nimes</i>
Pis	<i>ügreççi nimespıs</i>	<i>ügrenci nimespıs</i>
Sirer	<i>ügreççi nimesser</i>	<i>ügrenci nimesser</i>

⁵ D. F. Pataçakova, a.g.e., s. 136

Olar *üğretçi nimester* *üğrenci nimester*

Min pırolığ nimespın. (XÖ 152/13)

Ben suçlu değilim.

Ol miniñ xada töreen xarındazım nimes. (XÖ 52/18)

O benim ikiz kardeşim değil.

Ol uluğ nimes. (XÇN 6/34)

O büyük değil.

Min mındağı kızı nimespın. (RXR 44)

Ben buralı değilim.

Orta nimes!

Dođru (gerçek, düzgün) değil!

Irax nimes.

Uzak değil.

1.3. Olumlu soru şekli

İsim + şahıs eki + soru eki

Hakas Türkçesinde bildirmede, şahıs ekleri soru ekine değil isme eklenir:

Min *çaxsıbın ma?* *xarındaspın ma?*

“iyi miyim?” “kardeş miyim?”

Sin *çaxsızıñ ma?* *xarındassıñ ma?*

Ol *çaxsı ba?* *xarındas pa?*

Pis *çaxsıbıs pa?* *xarındaspıs pa?*

Sırer *çaxsızar ba?* *xarındassar ba?*

Olar *çaxsılar ba?* *xarındastar ba?*

Tırıgziñ me, Tasxacax matır? (XÇN 7/3)

Hayatta mısın (canlı mısın), Tashacık bahadır?

İnjenerziñ me sin? (GXY 301)

Sen mühendis misin?

Kün, kün sin külüksin me? (XT5 60/4)

Güneş, güneş sen cesur musun?

1.4. Olumsuz soru şekli:

İsim + nimes + şahıs eki + soru eki

Min *pig nimespın me?* *çaxsı nimespın me?*

“bey değil miyim?” “iyi değil miyim?”

Sin *pig nimessiñ me?* *çaxsı nimessiñ me?*

Ol *pig nimes pe?* *çaxsı nimes pe?*

Pis *pig nimespıs pe?* *çaxsı nimespıs pe?*

Sırer *pig nimesser be?* *çaxsı nimesser be?*

Olar *pig nimester be?* *çaxsı nimester be?*

Sın nimes pe miniñ çooxtaanım? (XÇN 75)

Gerçek değil mi benim konuştüğüm.

2. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN BİLDİRME ŞEKLİ

İsim + pol- + -dı/-ğan + şahıs eki

Hakas Türkçesinde bu zamanın bildirme şekli, isimden sonra gelen “pol-“ yardımcı fiili ile yapılır. Pol- yardımcı fiili –ğan ve –dı kip ekleriyle çekimlenir. –dı ile yapılan bildirme çekiminde, pol- fiiline iyelik menşeli şahıs ekleri eklenirken; -ğan’lı şeklin çekiminde ise zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Bu eklerin hepsi pol- fiiline bitişik yazılır. Hiçbir zaman pol- fiilinin yapısında bir değişme olmaz.

Hakas Türkçesinde görülen geçmiş zaman bildirme olarak –ğan eki daha çok kullanılırken, –dı ile bildirme kullanımı oldukça azdır.

2.1. -dı’lı şeklin çekimi:

2.1.1. Olumlu şekli:

İsim + pol- + -dı + şahıs eki

Min	<i>çaxsı poldı-m</i> “iyiydim”	<i>pig poldı-m</i> “beydim”	<i>alıp poldı-m</i> “yiğittim”
Sin	<i>çaxsı poldı-ñ</i>	<i>pig poldı-ñ</i>	<i>alıp poldı-ñ</i>
Ol	<i>çaxsı poldı</i>	<i>pig poldı</i>	<i>alıp poldı</i>
Pis	<i>çaxsı poldı-bıs</i>	<i>pig poldı-bıs</i>	<i>alıp poldı-bıs</i>
Sırer	<i>çaxsı poldı-ñar</i>	<i>pig poldı-ñar</i>	<i>alıp poldı-ñar</i>
Olar	<i>çaxsı poldı-lar</i>	<i>pig poldı-lar</i>	<i>alıp poldı-lar</i>

2.1.2. Olumsuz şekli:

İsim + nimes + pol- + -dı + şahıs eki

Bu bildirmenin olumsuz çekimi, isimle pol- yardımcı fiilin arasına nimes kelimesinin getirilmesiyle yapılır.

Min	<i>çaxsı nimes poldım</i> “iyi değildim”	<i>pig nimes poldım</i> “bey değildim”
Sin	<i>çaxsı nimes poldıñ</i>	<i>pig nimes poldıñ</i>
Ol	<i>çaxsı nimes poldı</i>	<i>pig nimes poldı</i>
Pis	<i>çaxsı nimes poldıbıs</i>	<i>pig nimes poldıbıs</i>
Sırer	<i>çaxsı nimes poldıñar</i>	<i>pig nimes poldıñar</i>
Olar	<i>çaxsı nimes poldılar</i>	<i>pig nimes poldılar</i>

2.1.3. Olumlu soru şekli:

İsim + pol- + -dı + şahıs eki + soru eki

Bu şekil hemen hemen hiç kullanılmamaktadır, teorik olarak çekimlenmiştir.

Min	<i>pig poldım ma?</i> “bey miydim?”	<i>alıp poldım ma?</i> “yiğit miydim?”
Sin	<i>pig poldıñ ma?</i>	<i>alıp poldıñ ma?</i>

Ol	<i>pig poldı ba?</i>	<i>alıp poldı ba?</i>
Pıs	<i>pig poldıbis pa?</i>	<i>alıp poldıbis pa?</i>
Sırer	<i>pig poldıñar ba?</i>	<i>alıp poldıñar ba?</i>
Olar	<i>pig poldılar ba?</i>	<i>alıp poldılar ba?</i>

2.1.4. Olumsuz soru şekli:

İsim + nimes + pol- + -dı + şahıs eki + soru eki

Bu şekil teorik olarak çekimlenmiştir

Min	<i>pig nimes poldım ma?</i> “bey değil miydim?”	<i>alıp nimes poldım ma?</i> “yiğit değil miydim?”
Sin	<i>pig nimes poldıñ ma?</i>	<i>alıp nimes poldıñ ma?</i>
Ol	<i>pig nimes poldı ba?</i>	<i>alıp nimes poldı ba?</i>
Pıs	<i>pig nimes poldıbis pa?</i>	<i>alıp nimes poldıbis pa?</i>
Sırer	<i>pig nimes poldıñar ba?</i>	<i>alıp nimes poldıñar ba?</i>
Olar	<i>pig nimes poldılar ba?</i>	<i>alıp nimes poldılar ba?</i>

2.2. -ğan’lı şeklin çekimi:

2.2.1. olumlu şekli:

İsim + pol- + -ğan + şahıs eki

Min	<i>silig polğa-m/bın</i> “güzeldim”	<i>alıp polğa-m/bın</i> “yiğittim”
Sin	<i>silig polğa-zıñ</i>	<i>alıp polğa-zıñ</i>
Ol	<i>silig polğan</i>	<i>alıp polğa-n</i>
Pıs	<i>silig polğa-bıs</i>	<i>alıp polğa-bıs</i>
Sırer	<i>silig polğa-zar</i>	<i>alıp polğa-zar</i>
Olar	<i>silig polğan-nar</i>	<i>alıp polğan-nar</i>

Xaydağ çürektig kızı polğan pu pig. (ÇT 51/8)

Ne kadar cesur (bir) insanmış bu bey.

Toolandı uğa külük pala polğan. Pir nime deñ xorıpas. (AX 68/8)

Toolandı çok cesur (bir) çocuktı. Hiçbir şeyden korkmaz(dı).

Min dee alnında Ax xannınox kızı polgam. (XÇN 60/1)

Ben de önceden Ak hanın adamıydım.

Minin alnında xaraam xayda la poldı ni. (XÇN 43/18)

Bundan önce gözüm neredeydi ki (acaba)

Minin alnında atıgı Xancıxtıñ çonu polğabıs. (XÇKÇ 32/33)

Bundan önce atıcı hanın halkıydık.

2.2.2. Olumsuz şekli:

İsim + nimes + pol- + -ğan + şahıs eki

Min	<i>silig nimes polğa-m/bın</i> “güzel değildim”	<i>alıp nimes polğa-m/bın</i> “yiğit değildim”
Sin	<i>silig nimes polğa-zıñ</i>	<i>alıp nimes polğa-zıñ</i>
Ol	<i>silig nimes polğan</i>	<i>alıp nimes polğa-n</i>

Pis	<i>silġ nimes polġa-bis</i>	<i>alip nimes polġa-bis</i>
Sirer	<i>silġ nimes polġa-zar</i>	<i>alip nimes polġa-zar</i>
Olar	<i>silġ nimes polġan-nar</i>	<i>alip nimes polġan-nar</i>

2.2.3. Olumlu soru şekli:

İsim + pol- + -ġan + şahıs eki + soru eki

Bu şekil teorik olarak çekimlenmiştir

Min	<i>silġ polġa-m/bin ma?</i> “güzel miydim?”	<i>alip polġa-m/bin ma?</i> “yiġit miydim?”
Sin	<i>silġ polġa-zin ma?</i>	<i>alip polġa-zin ma?</i>
Ol	<i>silġ polġan ma?</i>	<i>alip polġa-n ma?</i>
Pis	<i>silġ polġa-bis pa?</i>	<i>alip polġa-bis pa?</i>
Sirer	<i>silġ polġa-zar ba?</i>	<i>alip polġa-zar ba?</i>
Olar	<i>silġ polġan-nar ba?</i>	<i>alip polġan-nar ba?</i>

2.2.4. Olumsuz soru şekli:

İsim + nimes + pol- + -ġan + şahıs eki + soru eki

Bu şekil teorik olarak çekimlenmiştir.

Min	<i>silġ nimes polġam/bin ma?</i> “güzel değil miydim?”	<i>alip nimes polġam/bin ma?</i> “yiġit değil miydim?”
Sin	<i>silġ nimes polġazin ma?</i>	<i>alip nimes polġazin ma?</i>
Ol	<i>silġ nimes polġan ma?</i>	<i>alip nimes polġan ma?</i>
Pis	<i>silġ nimes polġabis pa?</i>	<i>alip nimes polġabis pa?</i>
Sirer	<i>silġ nimes polġazar ba?</i>	<i>alip nimes polġazar ba?</i>
Olar	<i>silġ nimes polġannar ba?</i>	<i>alip nimes polġannar ba?</i>

3. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN BİLDİRME ŞEKLİ

Hakas Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bildirme şekli, görülen geçmiş zamanda olduğu gibi isimden sonra gelen “pol-“ yardımcı fiili ile yapılır. Ancak “pol-“ yardımcı fiili “-ptır” yapısıyla çekimlenir. Bu yapı “-p” zarf-fiil ile “tur-“ yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmuştur. Ancak bu yapı, pol- fiiline eklenirken “p” zarf-fiili düşer ve “poltır” şekli, öğrenilen geçmiş zaman bildirmeyi ifade eder.

Bu bildirme çekiminde *pol-* fiiline zamir menşeli şahıs ekleri eklenir ve kelimeye bitişik yazılır.

3.1. Olumlu şekli:

İsim + pol- + -tur + şahıs eki

Min	<i>silġ polturbin</i> “güzelmişim”	<i>alip polturbin</i> “yiġitmişim”
Sin	<i>silġ polturzin</i>	<i>alip polturzin</i>
Ol	<i>silġ poltur</i>	<i>alip poltur</i>
Pis	<i>silġ polturbis</i>	<i>alip polturbis</i>

Sırer	<i>sılığ polturzar</i>	<i>alıp polturzar</i>
Olar	<i>sılığ polturlar</i>	<i>alıp polturlar</i>

Sin kızilerdeñ in küstıg polturzin. (ÇT 82/14)
 Sen insanların en güçlüsüymüşün.
Çox taa polza, ileede uluğ ügredıglıg poltur. (XÇN 55/1)
 Fakir de olsa, çok büyük bilgeymiş
Anıñ ipçızı uğaa sılığ xat poltur.
 Onun karısı çok güzel kadınmış.
Uluğlarınıñ adı Sañzar poltur. (XÇKÇ 125/29)
 Atalarının adı Sañzarmış.
Ol at pray izerlıg poltur. (XÇKÇ 170/16)
 O at tamamen eyerliymiş.
Xaltar, sin uğaa uluğ sağıstıg kızı polturziñ. (GXY 219)
 Xaltar, sen çok fazla düşünceli adammışsın.
Öks xıstıñ kök inegı par poltur. (XÇKÇ 159/2)
 Öksüz kızın gök ineği varmış.
Ol Tasxacax matır poltur. (XÇN 7/2)
 O Tashacık bahadırılmış.
Sırerge pala kirek çox poltur. (ÇT 80/12)
 Size çocuk gereksizmiş.

3.2. Olumsuz şekli:

İsim + nimes + pol- + -tır + şahıs eki

Min	<i>çaxsı nimes polturbin</i> “iyi değilmişim”	<i>pig nimes polturbin</i> “bey değilmişim”
Sin	<i>çaxsı nimes polturziñ</i>	<i>pig nimes polturziñ</i>
Ol	<i>çaxsı nimes poltur</i>	<i>pig nimes poltur</i>
Pıs	<i>çaxsı nimes polturbis</i>	<i>pig nimes polturbis</i>
Sırer	<i>çaxsı nimes polturzar</i>	<i>pig nimes polturzar</i>
Olar	<i>çaxsı nimes polturlar</i>	<i>pig nimes polturlar</i>

Xortıx nimes poltur. (XÖ 86/11)

Korkak değilmiş.

Xıyğa nimes poltur.

Akıllı değilmiş.

3.3. Olumlu soru şekli:

İsim + pol- + -tır + şahıs eki + soru eki

Min	<i>sılığ polturbin ma?</i> “güzel miymişim?”	<i>alıp polturbin ma?</i> “yiğit miymişim?”
Sin	<i>sılığ polturziñ ma?</i>	<i>alıp polturziñ ma?</i>
Ol	<i>sılığ poltur ba?</i>	<i>alıp poltur ba?</i>
Pıs	<i>sılığ polturbis pa?</i>	<i>alıp polturbis pa?</i>
Sırer	<i>sılığ polturzar ba?</i>	<i>alıp polturzar ba?</i>

Olar *silġ polturlar ba?* *alıp polturlar ba?*

3.4. Olumsuz soru şekli:

İsim + nimes + pol- + -tır + şahıs eki + soru eki

Min	<i>çaxsı nimes polturbın ma?</i> “iyi değilmiş miyim”	<i>pig nimes polturbın ma?</i> “bey değilmiş miyim”
Sin	<i>çaxsı nimes polturiñ ba?</i>	<i>pig nimes polturiñ ma?</i>
Ol	<i>çaxsı nimes poltur ba?</i>	<i>pig nimes poltur ba?</i>
Pis	<i>çaxsı nimes polturbıs pa?</i>	<i>pig nimes polturbıs pa?</i>
Sırer	<i>çaxsı nimes polturzar ba?</i>	<i>pig nimes polturzar ba?</i>
Olar	<i>çaxsı nimes polturlar ba?</i>	<i>pig nimes polturlar ba?</i>

Bazı eserlerde az da olsa –ğan ekinin öğrenilen geçmiş zaman anlamında bildirme ifade ettiği görülür. Bu anlamı, ancak konteksten çıkarabiliyoruz.

Anda Xırğıstar çurtı polğan. (ÇT 17/35)

Orası Kırgızların yurduymuş.

İrgide ala mal çox polğan pistiñ çirde. (ÇT 80/8)

Bizim yurdumuzda eskiden ala mal yokmuş.

Xaydağ çürektig kızı polğan pu pig? (ÇT 51/8)

Ne kadar yürekli (bir) insanmış bu bey.

4. ŞART KİPİNİN BİLDİRME ŞEKLİ

Hakas Türkçesinde şart kipinin bildirme şekli, isimden sonra gelen pol- fiilinin, şart eki –sa ekiyle çekilmesiyle yapılır. Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır ve pol- fiiline bitişik yazılır.

4.1. Olumlu şekli:

İsim + pol- + -za + şahıs eki

Min	<i>silġ polzam</i> “güzelsem”	<i>alıp polzam</i> “yiğitsen”
Sin	<i>silġ polzañ</i>	<i>alıp polzañ</i>
Ol	<i>silġ polza</i>	<i>alıp polza</i>
Pis	<i>silġ polzabıs</i>	<i>alıp polzabıs</i>
Sırer	<i>silġ polzañar</i>	<i>alıp polzañar</i>
Olar	<i>silġ polzalar</i>	<i>alıp polzalar</i>

Miniñ asxırım tapxan kizee, adı çox polza, at mündirercikpın. (XÇN 51/2)

Benim aygırımı bulan insana, atı yoksa, at vereceğim.

Kirek polza, pozıñ sıgarıp al! (XÇN 43/10)

Gerekliyse, kendin çıkar al!

Pig kirek polza? Mına ol pig. (PT 23/37)

Bey gerekliyse, İşte o bey.

Külük polzañ, tağ sinı noğa köletçe ze? (XT5 60/5)

Cesursan, dağ seni nasıl gölgelendiriyor?

Tuzın **çok polza**, is ügreni tus çox. (XT5 140/25)

Tuzun yoksa, çorbanı tuzsuz iç.

4.2. Olumsuz şekli:

İsim + nimes + pol- + -za + şahıs eki

Min	<i>çaxsı nimes polzam</i> “iyi değilsem”	<i>pig nimes polzam</i> “bey değilsem”
Sin	<i>çaxsı nimes polzañ</i>	<i>pig nimes polzañ</i>
Ol	<i>çaxsı nimes polza</i>	<i>pig nimes polza</i>
Pis	<i>çaxsı nimes polturbıs</i>	<i>pig nimes polzabıs</i>
Sirer	<i>çaxsı nimes polzañar</i>	<i>pig nimes polzañar</i>
Olar	<i>çaxsı nimes polzalar</i>	<i>pig nimes polzalar</i>

4.3. Olumlu soru şekli:

İsim + pol- + -za + şahıs eki + soru eki

Min	<i>silğ polzam ma?</i> “güzelsem mi?”	<i>alıp polzam</i> “yiğitse mi?”
Sin	<i>silğ polzañ ma?</i>	<i>alıp polzañ ma?</i>
Ol	<i>silğ polza ba?</i>	<i>alıp polza ba?</i>
Pis	<i>silğ polzabıs pa?</i>	<i>alıp polzabıs pa?</i>
Sirer	<i>silğ polzañar ba?</i>	<i>alıp polzañar ba?</i>
Olar	<i>silğ polzalar ba?</i>	<i>alıp polzalar ba?</i>

4.4. Olumsuz soru şekli:

İsim + nimes + pol- + -za + şahıs eki + soru eki

Min	<i>çaxsı nimes polzam ma?</i> “iyi değilsem mi?”	<i>pig nimes polzam ma?</i> “bey değilsem mi?”
Sin	<i>çaxsı nimes polzañ ma?</i>	<i>pig nimes polzañ ma?</i>
Ol	<i>çaxsı nimes polza ba?</i>	<i>pig nimes polza ba?</i>
Pis	<i>çaxsı nimes polturbıs pa?</i>	<i>pig nimes polzabıs pa?</i>
Sirer	<i>çaxsı nimes polzañar ba?</i>	<i>pig nimes polzañar ba?</i>
Olar	<i>çaxsı nimes polzalar ba?</i>	<i>pig nimes polzalar ba?</i>

SONUÇ

1. Ek-fiilin geniş zamanında müstakil bir ek yoktur, bu zaman zamir kökenli şahıs ekleriyle yapılır.

Sin payzıñ, sin pigziñ. (XÇN 43/27)

Sen zenginsin, sen beysin.

Min pu gorodta tilencik apsaxpın. (XÇN 57/5)

Ben bu şehirde dilenci (bir) ihtiyarım.

Min Ax xannıñ kızıbın. (XÇN 59/34)

Ben Ak hanın adamıyım.

Pis Xakas çonmıs. (PT 23/4)

Biz Hakas halkıyız.

Xaydağ sîrer siligzer. (RXR 51)

Siz ne kadar güzelsiniz.

2. Hakas Türkçesinde geçmiş zamanın bildirme şekli, isimden sonra gelen “pol-“ yardımcı fiili ile yapılır. Pol- yardımcı fiili –ğan ve –dı kip ekleriyle çekimlenir. –dı ile yapılan bildirme çekiminde, pol- fiiline iyelik menşeli şahıs ekleri eklenirken; –ğan’lı şeklin çekiminde ise zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Bu eklerin hepsi pol- fiiline bitişik yazılır. Hiçbir zaman pol- fiilinin yapısında bir değişme olmaz.

3. Hakas Türkçesinde görülen geçmiş zaman bildirme olarak –ğan eki daha çok kullanılırken, –dı ile bildirme kullanımı oldukça azdır.

Xaydağ çürektig kızı polğan pu pig. (ÇT 51/8)

Ne kadar cesur (bir) insanmış bu bey.

Toolandı uğaa külük pala polğan. Pir nimedex xorıxpas. (AX 68/8)

Toolandı çok cesur (bir) çocuktü. Hiçbir şeyden korkmaz(dı).

Min dee alında Ax xannınox kızı polgam. (XÇN 60/1)

Ben de önceden Ak hanın adamıydım.

Minin alında atıgı Xancıxtıñ çonu polğabis. (XÇKÇ 32/33)

Bundan önce atıcı hanın halkıydık.

4. Hakas Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın bildirme şekli, görülen geçmiş zamanda olduğu gibi isimden sonra gelen “pol-“ yardımcı fiili ile yapılır. Ancak “pol-“ yardımcı fiili “-ptır” yapısıyla çekimlenir. Bu yapı “-p” zarf-fiil ile “tur-“ yardımcı fiilin birleşmesinden oluşmuştur. Ancak bu yapı, “pol-“ fiiline eklenirken “p” zarf-fiili düşer ve “poltır” şekli, öğrenilen geçmiş zaman bildirmeyi ifade eder.

Bu bildirme çekiminde pol- fiiline zamir menşeli şahıs ekleri eklenir ve kelimeye bitişik yazılır.

Sin kızilerdeñ in küstig polturın. (ÇT 82/14)

Sen insanların en güçlüsüymüşsün.

Çox taa polza, ileede uluğ ügrediglig poltur. (XÇN 55/1)

Fakir de olsa, çok büyük bilgeymiş

5. Bildirmenin olumsuz şekli “nimes” kelimesi ile yapılır. İsimden sonra nimes kelimesi gelir ve şahıs ekleri bu kelimeye eklenir.

Ol miniñ xada töreen xarındazım nimes. (XÖ 52/18)

O benim ikiz kardeşim değil.

Ol uluğ nimes. (XÇN 6/34)

O büyük değil.

Min mındağı kız nimespın. (RXR 44)

Ben buralı değilim.

Xortıx nimes poltur. (XÖ 86/11)

Korkak değilmiş.

Xıyğa nimes poltur.

Akıllı değilmiş.

6. Hakas Türkçesinde şart kipinin çekimi, isimden sonra gelen pol- fiilinin, şart eki –sa ekiyle çekilmesiyle yapılır. Bu çekimde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır ve pol- fiiline bitişik yazılır.

Pig kirek polza? Mına ol pig. (PT 23/37)

Bey gerekliyse, İşte o bey.

Külük polzañ, tağ sinñ noğa köletçe ze? (XT5 60/5)

Cesursan, dağ seni nasıl gölgelendiriyor?

Eser Kısaltmaları:

- AX : Altın Xıs
 ÇT : Çirim Tamırları
 GXY : Grammatika Xakasskogo Yazıka
 XÇKÇ : Xakas Çonının Kip-Çooxtarı
 XÇN : Xakas Çonının Nımaxtarı
 XÖ : Xonaltax Ödik
 XT5 : Xakas Tili-5
 PT : Pay Turek
 RXR : Russko-Xakasskiy Razgovornik

KAYNAKLAR

- ALAHTAYEVA, A. F. (1991), Xakas Literaturazı, 6.Sınıf, Ağban.
- ANJİGONOVA, O. P. (1989), SUBRAKOVA, O. V., TOPOYEVA, L. S., Russko-Xakasskiy Razgovornik, Abakan.
- ARIKOĞLU, E. (2003), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 25 Hakas Edebiyatı, T.C. Kültür ve Turizm bakanlığı yayınları: 2993, Ankara.
- BASKAKOV, N. A. (1975), Grammatika Xakasskogo Yazıka, İzdetelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- BASKAKOV, N. A., İNKİJEKOVA, A. İ. G. (1953), Xakasskogo Russkiy Slovar, Moskva.
- BUTANAIEV, Viktor. Y. (1999), Xakassko-Russkiy İstoriko-Etnograficeskiy Slovar, Abakan.
- BUTANAIEV, Viktor. Y, BUTANAIEV İ. İ. (1982), Çirim Tamırları, Xakas Kip-Çooxtarı, Abakan.
- DİRENKOVA, N. P. (1948), Grammatika Xakasskogo Yazıka, Fonetika i Morfogiya, Abakan
- DOMOJAKOV, V. İ. (1986), Xakas Çonının Nımaxtarı, Abakan.
- GABAİN, A. Von (1988), Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet AKALIN) İstanbul.
Xakas Tilinin Dialekteri, Dialektı Xakasskogo Yazıka, Redaktörü: PATAÇOKOVA, D. F., Abakan 1973.
Xakas Literaturazı, 10-11 Klasstarga Uçebnik, Ağban 1993.
Xakas Literaturazı, Uçebnik-xrestomatiya 9 Klassxa, Abakan 1986.
Xuban Arıǵ, Alıptıǵ Nımax, Hakas Kniga İzdatelstvozı, Ağban 1995.
Xuban Arıǵ, Alıptıǵ Nımax, Uzaradılǵanı, Hakas Kniga İzdatelstvozı, Ağban 1996.
- KARA, Mehmet (2014), Hakas Türkçesinde Fiiller, Grafiker Yayınları, Ankara.
- KATANOV, N. F. (1963), Xakasskiy Folklor, Abakan, , 162 ss.
- KATANOV, N. F. (2000), Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri, (T. Türkçesine düzenleyen: Fatma ÖZKAN), TÜRKSOY yay., Ankara.
- KİRBİJEKOVA, U. N. (1960), Xakas Çonın Söspekteri, Coox-Caaxtarı, Sispekteri, Abakan.
- KOBYAKOV, V., TOPANOV, A. (1982), Xızıl Çazı, Abakan.
- KULAGAŞEVA, Z. İ. (1973), Altın Tavçı-Alıptıǵ Nımax, Abakan
- MEDVEDOVSKOY, A. Y. (1992), Altın Xıs, Abakan.
- ÖZKAN, Fatma, (1998), Altın Arıǵ Destanı, Bilig yay. Ankara.
- PATAÇOKOVA, D. F. (1983), Xakas Tili, Abakan.
- PATAÇOKOVA, D. F. (1988), Xakas Tilinin Orfografıyazı-Orfografiya Söstigi, Abakan.
Rusça-Türkçe Sözlük, Moskva 1972.
- SAGALAKOVA, G. N. (1990), Hakas Tili-5, Abakan.
- ŞULBAEVA, Valentina (1997), Curtas Salǵaǵında, Ağban.

- TEKİN, Talat (2000), **Orhon Türkçesi Grameri**, (yayımlayan: M. Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- TOPOEV, A. A. (1962), **Alton Tayma**, Abakan.
- TOPOEV, İlya (1997), **Xonaltax Ödik**, Ağban.
- TROYAKOB, P. A. (1990), **Xakas Çonının Kip-Çooxtarı**, Ağban.
- TURAN, Mithas, (1984), **Curtas Çollarınca**, Abakan.
- TURAN, Mithas, (1981), **Pay Turek**, Abakan.
- FODİNOF, A. I.(1993), **Xakas Tiline Ügengen Ügredig Knigazı**, Novosibirsk.